

Fiáth Titanilla

99 RECEPT KERÁLÓRA

Gasztronómia a börtönben

Az ételek elkészítésének és fogyasztásának módja nem pusztán biológiai szükségletekhez kapcsolódik, hanem határjelölőként is funkcionál. A táplálkozás mikéntje – az észlelt hasonlóságok és különbségek – társadalmi osztályokat, földrajzi régiókat, kultúrákat és szubkultúrákat, nemzeteket és etnikai csoportokat választhatnak el egymástól, illetve kijelölhetik a nemek közötti különbségeket is (Lupton 1998). Az ételek szemiotikájának mélyén húzódó bináris kódok – pl. ehető – ehetőtlenség, főtt – nyers, tápláló – mérgező, egészséges – egészségtelen, étvágygerjesztőgusztustalan stb. – vizsgálatával, valamint az étkezési szokások elemzésével lehetőségünk nyílik arra, hogy az adott szociokulturális rendszert, és a kultúra által létrehozott, a valóságra vonatkozó interpretációk rendszerét alaposabban megértsük (Kapitány – Kapitány 2011).

A – kutató szemszögéből alapvetően ízetes és tápláló – norvégiai börtönkosztot vizsgálva Thomas Ugelvik (2011: 47) az alábbi kérdéseket teszi fel: „Hogyan érthetnénk meg a fogvatartottak erős ellenérzéseit az intézet által kínált ételekkel szemben? (...) Vajon a fogvatartottak válogatos és bonyolult emberek, vagy valóban annyira szörnyű a börtönkoszt, ahogyan ők állítják? Mélyebben megérthetjük-e ezeket a jelenségeket akkor, ha elmozdulunk az egyéni ízlés terepéről?”. A börtönlakók hivatalos étrenddel szembeni averziója Hollandiában, Angliában, az Egyesült Államokban vagy Magyarországon egyaránt megfigyelhető (úgy tűnik, hogy az egyes országok közötti minőségbeli különbségek ellenére a börtönkoszt gyűlölete mindenütt hasonló intenzitású). Annak érdekében, hogy az ellenszenvet megérthessük, illetve számba vehessük azokat a stratégiákat, amelyek segítségével a fogvatartottak igyekeznek a *saját* étrendjüket kialakítani, a norvég kutatóhoz, Ugelvikhez hasonlóan az egyéni ízlés különbségei helyett a zárt intézetek társas világára és kulturális jellemzőire kell figyelmet fordítanunk.

Foucault-i perspektívából a fogvatartottak autonómiáját korlátozó börtönkoszt a testük feletti kontroll metaforája: az intézet által kiosztott étel teremt meg a kapcsolatot a rabság tapasztalata és a bebörtönzött test birtoklásának élménye között. „Megenni a bévés ételeket annyit jelent, mint megenni az egész börtönt: mintha a fegyintézetet ön-

magad részévé tennéd. Másrészt azonban kidobni azt a borzalmas ételt, és elkészíteni a sajátodat a méltóságért és az egészséges érzésért való küzdelemmel lesz egyenértékű. (...) Foucault-val szólva minden egyes adag, amit az elítéltek a főttekhez alkalmával az intézettől átvesznek, a börtönrendszer működésének apró mozgását testesíti meg – ugyanakkor minden, a zárkákban féllegálisan vagy illegálisan elkészített étel homokot szór a hatalom olajozott gépezetébe” (Ugelvik 2011: 56). A norvégiai intézetekhez hasonlóan Magyarországon is megfigyelhetjük, hogy a büntetés-végrehajtás az étkezésen keresztül (is) igyekszik irányítani a fogvatartottakat. Az ételek mennyisége és minősége – annak ellenére, hogy lehetőség nyílik speciális étrend igénylésére, lásd pl. a vegetáriánus, mohamedán, fűszermentes, cukorbeteg stb. diétákat – nem igazodik az elítéltek egyéni ízléséhez és kívánságaihoz. A főttekhez időpontja elsősorban az *intézet* napi rendjét követi, nem pedig az éhségérzet kulturálisan kialakult mintázatát (a reggeli és az ebédosztás között gyakran hat–hét óra is eltelik, míg a vacsorát két–három órával az ebéd felvételét követően kapják meg a fogvatartottak). „*Konkrét szabályok alapján adják a napi fejadagot – írja egy elítélt –, és szigorúan szabályozva van a csomag és a spejz is [az elítéltségekben történő bevásárlás – F. T.]. Mi, rabok szinte mindig ennénk.*”

A továbbiakban a hazai börtönökben szerzett tapasztalataimat, illetve a fogvatartottak írásos beszámolóit felhasználva az elítéltek közötti dominanciaviszonyok, az önmeghatározásban megmutató különbségek és a nemi szerepek szimbolikus megjelenését igyekszem bemutatni a – sok esetben tiltott – sütés-főzésen és az étkezésen keresztül. Eltérő tárgyú írásaimhoz hasonlóan a táplálkozás vizsgálata során is arra keresem a választ, hogy a zárt intézetek erősen szabályozott és keretek közé szorított világában hogyan próbálják meg a fogvatartottak a hivatalosan adott „rabstátusszal” szemben létrehozni és megerősíteni az identitásukat/identitásukat.

Dominancia és presztízs

Az étkezések rendjét csupán felszínesen vizsgálva is nyilvánvaló, hogy a fogvatartottak közötti hatalmi viszonyok az ételek elosztásában és újraszortálásában is tükröződnek. Függetlenül attól, hogy az elítéltek a lakózárcsukokban veszik-e át az ételket, vagy egy közös ebédlőhelyiségbe vonulnak le a főétkezések alkalmával, az adagokat rendszerint fogvatartott társaik osztják ki. Az „ételosztó” munkakör egyúttal lehetőséget teremt a fogvatartottaknak arra, hogy a hivatalos előírás szerinti szigorú egyenlőséget megtörjék, és az informális elítélt-hierarchia elvárásainak megfelelően módosítsák.

„A menők elvárják, hogy az ő csajkájukba több kerüljön, mint a zárkatársaikéba – írja egy ételosztóként foglalkoztatott elítélt –, még akkor is, ha nem is szeretik azt a kaját. Csak a tudat kell, hogy ők többet kaptak. Ebből komoly ügyeket kreáltak már többször, fenyegetőzés és pofonok kiosztása, vagy az osztók megfenyegetése is előfordult. Sokan fizetnek is az osztóknak azért, hogy több vagy jobb ételket kaphassanak, a menők viszont sohasem adnak árut a kajáért. Nekik ez úgymond jár. Sokat nyom a latban az is, ha valaki el tudja intézni, hogy az egyik barátja ugyanúgy többet kapjon. H. egyszer szökött nekem, hogy adjak a spanjának enni egy másik szinten, és amikor ez megtörtént, H. nagyon raj volt a szemében, hogy ezt is el tudta intézni.” Felmerülhet a kérdés, hogy az azonos fejadagok felett szigorúan őrködő felügyelők szeme láttára hogyan jöhetnek létre efféle egyenlőtlenségek az ételosztás során. „Gyakran nem vágják le – folytatja az imént idézett osztó. – Egyszerű trükkök ezek, például megfogok négy szalámit, de hangosan csak hármat számolok. Pörkölnél a kanállal való mérítés is sokat számít: barátoknak mélyről kanalazva, teli hússal, a többieknek viszont a tetejéről adom. Van, aki óriási csajkát ad ki, mert abban nagyon hülyén néz ki a rendes adag, és be is jön, mert mindig tesznek még rá.”

A korábban idézett foucault-i gondolatok felől vizsgálva az intézeti ételek kiosztását különösen tűnhet, hogy az egyébként gyűlöletes börtönkoszthoz való hozzájutás is képes megerősíteni az elítélt-hierarchiát. A zárt intézetek – anyagiakban meglehetősen szegény – világában az étel, még akkor is, ha csupán „bévés kaja”, érték. A táplálkozási magatartás pszichológiai elméleteiből tudjuk, hogy az étkezés számos egyéb, kielégítetlen szükséglet csatornájaként szolgálhat (így a túlevés inadekvát módon pótolhatja például a hiányzó szeretetet, az elégedettség-érzést, a semmittevés szemben a cse-

lekvést, érzékeltetheti a monotonia megtörését stb., ld. Túry – Pászthy 2008). Noha megmosolyogtató az egyik elítélt befogadási adatlapja, aki a „Speciális étkezési szokások” pontra válaszolva annyit írt: „Sűrűn éhes szoktam lenni”, jól jelzi, hogy a fogvatartottak az őket érintő számos deprivációra gyakran kínzó éhségérzettel, az evés utáni állandó sóvárgással válaszolnak.¹ Különösen igaz ez azokra az előzetes letartóztatásba kerülő drogfüggőkre, akik egyik napról a másikra kénytelenek hozzászokni a kábítószert hiányához: „Kint elég volt, hogy ettem egész nap pár túrórudit, azt slussz – írja egy fiatal heroinfüggő. – 54 kilóval kerültem előzetbe. Az első három hét alatt 14 kilót híztam. Megettem mindent, ami ehető volt. Zárkáról-zárkára jártam, és elkértem a felesleges kenyereket. Jobb híján egész nap üres kenyeret majszoltam, mert egyfolytában éhes voltam. A további négy hétben újabb 16 kilót szedtem fel.”

A minél nagyobb adagokhoz való hozzájutás részben a csereértékként felhasználható áru begyűjtését szolgálja. „Kajaosztáskor a zárkamenő volt az első – írja előzetes letartóztatásáról egy fogvatartott. – Persze ő kapta a legtöbbet. Utána végig ott maradt a taticánál, és figyelte, ki milyen kaját kap. Mit esznek a cukrosok, a vegák, a mohások stb. Ha megtetszett neki valamelyik, akkor cserét ajánlott, és mivel ő extra mennyiségű alapanyagot kapott, az érintett mindig belement.” A nagyobb ételadagok ezek szerint nem egyszerűen több táplálékhoz juttatják a domináns rabokat, hanem a segítségükkel megteremthető a lehetőség is, hogy az elítélt az egyéni ízlésének leginkább megfelelő vagy legváltozatosabb élelmiszereket ehesse, amikor a „bévés kajáját” a többiekkel elcseréli (ily módon a „zárkamenő” a társainál távolabb kerül a hivatalos rendtől, és képessé válik arra, hogy az individualitását a rendszer kötöttségeivel szemben legalább részben megőrizze).

Míg a „menőknek” és „jógyerekeknek” gyakran lehetőségük nyílik a fejadagon túli extrák beszerzésére, addig a hierarchia alsó végein állóknak mindentől jóval kevesebb jut. A közutálatnak örvendő „pedofilok” – a kiskorúakkal szembeni szemérem elleni erőszakkal megvádoltak –, a személyi állomány informátorai, a „vamzerok”, valamint a homoszexuális vagy transznemű elítéltek sem ehetnek annyit, amennyi hivatalosan megilletné őket: „Zárkától függ, de egy csicska, köcsög vagy pedofil sokszor nem ehet húst, süteményt vagy tejterméket – állítja egy elítélt –, mert elveszik tőle, vagy ő adja oda magától azért, hogy elfogadtassa

¹ Mindez pedig jelzi az étvágy szociokulturális természetét a testfenntartás biológiai funkciója mellett.

magát a jógerekekkel.” Egy másik fogvatartott hasonló tapasztalatokról számol be: „A pedró vagy a csicska 'szívesen' elcseréli a jó kajáját valami szarra. Persze ez azért üzlet neki is, mert aznap nyugta lesz. A vamzerokkal sokszor sajnos jóban kell lenni, hogy ne adják tovább az ember okosságait. Bár volt olyan, hogy annyira felhúzott egy vamzer, hogy egy hétig kiöntöttem a vécébe a kajáját. Szerencsére oda-jött, és biztosított róla, hogy nem fog feldobni. Ezután hagytam úgymond élni a kis világában. Viszszagondolva csak így úszhattam meg a sötét üzleti dolgaimat ott.”

Az ételmegvonás a kiközösítés és büntetés leggyakrabban alkalmazott, szimbolikus eszköze a börtönben. Egyfelől rendkívül látványos, hiszen a koplalás következtében előálló testsúlyvesztés könnyedén azonosítható jelzés a többiek számára, akik szemében a testméret, különösen az izomzat növelése a testi-lelki egészség és jóllét indikátora. Nem véletlen, hogy az elítéltek rendszerint megfeszített izmokkal, jellegzetes testépítő pózokban fényképezkednek még akkor is, ha a – külső szemmel inkább fenyegetésre utaló – fotókat történetesen az édesanyjuknak szánják. Az egyik, a zárkában illegálisan birtokolt mobiltelefonnal készített képen a fogvatartottak például egy asztal mögött állnak, amelyre a szekrényekben található valamennyi ételt kipakolták. A fotókon látható „bőségasztal”, illetve a „hivatalos” fényképeken megfigyelhető pozitívum világos üzenetet közvetítenek a külvilág felé: az illető „bírja a börtönt”, „nincs bereccsenve”, azaz a rendszernek nem sikerült megtörnie őt. A sovány test ezzel szemben egyértelműen utal arra, hogy a fogvatartott nem jut elegendő élelemhez, vagyis nem képes megfelelő pozíciót kivívni magának a közösségben, elnyomott és megalázott, testi-lelki kínok gyötrik. A koplalás következtében természetesen az elítélt testi ereje is megfogyatkozik, így egyre inkább képtelenné válik arra, hogy megvédje magát a támadásoktól.

A kiközösítés nem egyszerűen a minőségi vagy presztízskérdések – húсок, tejtermékek, gyümölcsök stb. – elvételében, hanem az étkezések során kialakított ülésrendben is tükröződik. A zárkák felszereltsége többnyire nem biztosít lehetőséget arra, hogy mindenki azonos időben ülhessen az asztal köré (a nyolc-tíz fős zárkák asztalainál legfeljebb négy-öt ember fér el kényelmesen). A dominanciaviszonyok függvénye, hogy ki az, aki az asztalnál fogyaszthatja el az ebédjét-vacsoráját, és kik azok, akiknek a felső ágyakon ülve, rosszabb esetben pedig a vécéhelyi-

ségben kell étkezniük. Olyan börtönökben, ahol több asztal van a zárkában, egyesek nagyobb összegeket is hajlandóak kifizetni egy-egy sajátért, ami így a közösségben betöltött magasabb státusz szimbólumává válik. „A zárkamenőknek saját helyük van az asztalnál (ha történetesen nincs már náluk egy, ami csak az övék) – foglalja össze a tapasztalatait egy elítélt. – Általában az asztal környékének rendbe tétele és a mosogatás felejtős. Kényelmesen, nagy helyen esznek akkor is, ha más nem tud odaülni. A barátaiknak, vagy akiket elfogadnak, azért valamennyi hely jut. Adott a helyzet, hogy a csicskák, pedrók és más gané elkövetők leszorulnak az asztról. Ezek az ágyukon, vagy a stokikon esznek”. A megvetettekkel kapcsolatban jegyzi meg egy másik fogvatartott: „Az étvágyam is elmenne tőlük! De nem kell erőszakosnak lenni. Az ilyen emberek nem is akarnak az asztalhoz ülni, mert folyamatos nyomás alatt vannak. A nap minden percében éreztetve van velük, hogy meg vannak különböztetve.” A „tisztátalanokkal” való közösségvállalás elkerülése érdekében egyes elítéltek a fegyvelemsértéstől vagy az erőszakos magatartástól sem riadnak vissza: „1992-ben, első büntényesként még én is a felsőágyon ettem meg az ebédemet, de egy öreg csibész biztatására két hét után körülnéztem az ott étkező emberek között, és eldöntöttem, hogy milyen szerepet akarok betölteni a zárkában, és hogy kik közé akarok tartozni. Igaz, hogy olyan pofonokba estem bele utána, hogy azt sohasem felejttem el, de végül nemhogy alsóágyas lettem, de el is szállítottak biztonsági okokból, olyan rossz lettem. Azóta is az asztalnál ebédelek a jógerekekkel.”

Az ülésrend kiválóan mutat rá a táplálkozás jelentésének egyik aspektusára: arra, hogy az étel bevitelénél során lényegében szimbolikusan bekebelezük, a saját testünk részévé tesszük a világot (Bahtyin 2002). Nem véletlen, hogy étkezéskor, azaz a test határainak áthágásakor a „világ általi beszenyeződés” veszélyét érzékelve számos kultúra védő rendszabályokat vezet be (ilyenek például a görögkatolikus apácák tisztító szertartásai az étkezés kezdetekor, mivel úgy gondolják, hogy amikor „megnyitják magukat a világ számára”, akkor a gonosz is könnyebben utat talál hozzájuk; ld. Lupton 1998). Amikor a „pedrók és más gané elkövetők” nem ülhetnek egy asztalhoz a többiekkel, illetve amikor nem érinthetik meg mások személyes tár-

gyait és ételeit, lényegében hasonló, szimbolikus² tisztasági óvintézkedéseknek lehetünk tanúi. A megvetettek – akikkel a fogvatartottak a hatalom önkényéből adódóan közös lakóhelyiségbe kényszerülnek – távol tartása az étkezés során jelképesen megvédi a magukat „tisztáknak tartókat” a „gusztustalanként” értékelt bűncselekmények és szexuális gyakorlatok elkövetőitől.

Az eddig mondottak alapján úgy tűnhet, hogy miután a zárkákban belül kialakult a „dominancia-sorrend”, egyértelmű, hogy ki, mikor, hol, miből és mennyit eszik. A gyakorlat ugyanakkor azt mutatja, hogy az elítéltközösségek tagjainak helyzetről helyzetre kell új döntéseket hozniuk azzal kapcsolatban, hogy mikor melyik börtön szabály élvez prioritást. Az étkezés rendjének, és a barátok iránti szolidaritás érdekében végrehajtott manipuláció erkölcsi normájának ütközésével kapcsolatban írja egy elítélt: „A madár tolláról, az ember meg a barátjáról ismerzik meg itt. Én csak a barátaimmal, haverjaimmal és a számomra elfogadott normaként élő jógyerekekkel étkezek együtt a börtönben. Még véletlenül sem ehetszem velem egy asztalnál egy homoszexuális, egy pedofil vagy egy vamzer. Viszont adott esetben, ha az érdek vagy a helyzet megkívánja, akkor igen. Például ha a haverom ilyen-olyan okokból lekerül a fogdára, és azt szeretném, hogy baj nélkül visszakerüljön a szintre, akkor ezeket a szokásokat felrúgom, és elkezdem pátyolgatni a vamzert, míg el nem érem a célokat, vagyis amíg el nem kezd úgy beszélni, hogy az a haveromnak jó legyen, és ne álljon meg a fegyelmije.”

A kiközösítés forgatókönyve az áruhiány következtében is módosulhat: „Egy másik börtönben volt egy pedofil, hat lánya volt, mindegyikkel meg volt vádolva. Minden reggel felbontott egy tábla csokoládét. Normál esetben 80 százalékunk nem fogadta el, de ez hó végére lecsappant 10 százalékra. Volt, aki inkább elvette, hogy később ne kelljen kérnie (de a végeredmény ugyanaz). Ilyenkor még mondták is neki, hogy

2 A fogvatartottak természetesen tisztában vannak azzal, hogy a pedofília, a homoszexualitás, de még a „vamzerkodás” gyakorlata sem terjed érintés által. A megvetettektől való távol maradás éppen ezért *szimbolikus* célokat szolgál: az ülésrend az *erkölcsi* értelemben vett beszennyeződéstől véd. (Ettől függetlenül a fizikai beszennyeződés elkerülése érdekében gyakran előfordul, hogy az ápolatlan, ritkán fürdő vagy beteg elítélteket is elzavarják az asztaltól: „Nem szeretem – írja egy fogvatartott –, ha valaki faszos, hügyos kézzel nyúl az ételhez. Ezer vitám volt, ha valaki nem tálcán, hanem kézzel vett be az osztóktól a péksüteményt. Meg se ettem soha, de hála Istennek egy idő után tiszteletben tartották ezt.”)

lehet, hogy ártatlan (persze magukat nyugtatták az elveik, undoraik végett, mert hónap közben meg hozzá sem szóltak, vagy rosszabb dolgokat műveltek vele. Akkor még bűnös volt). Volt, hogy már én is elfogadtam (DE SZÓ NÉLKÜL). Mikor ezt látták a többiek, akik a magas normáimat ismerték, ők is vettek, mindenki evett és egy darabig nyugalom volt a zárkában. A pedró tudta, hogy az étcsoki a kedvencem, minden hónapban meg tudott venni ezzel egy-két alkalommal, de kellett is néha a nyugalom, nehogy megöljük.”

Hasonlóképpen: a transznemű elítélt, aki egyébként nem nyúlhat hozzá a többiek személyes tárgyaihoz, a reggelit mégis átveszi az osztóktól, mivel a társai nem akarnak korán felkelni. Az említett szituációkat nehéz a hatalom lineáris elmélete felől megértenünk (Bosworth – Carrabine 2001). Amikor a „jógyerekek” a hó végi pangáskor elfogadják a „pedofil” csokoládéját, egyben arra is hajlandóak, hogy az általa hangoztatott *ártatlanságot* elismerjék (vagyis az egyébként kiközösített rabnak ideiglenesen sikerül a saját interpretációját elismertetnie a többiekkel). A transznemű elítélte bízott reggelifelvétel egyfelől tűnhet a zárkatársaktól származó utasításnak (azaz az ő hatalmuk kifejeződésének), viszont a „parancs” kiadása közben megsértik a saját normáikat – „Z. nem nyúlhat a kajánkhöz!” –, ráadásul a „női munkával” való megbízás során egyúttal elismerik a társuk feminin identitását is (amire egyébként nem hajlandók).

A hierarchia többértelműsége, illetve a nonlineáris hatalmi viszonyok komplexitása megfigyelhető a zárkabeli ételkészítések, főzések szerepleosztásában is. Többnyire a menők és jógyerekek vezényelik – amolyan karmestereként – a főzést, az „irányítást elváró”, „Hamupipőke státuszú”, alárendelt elítéltek pedig „a piszkos munkát végzik: hagymapucolás, zöldségszeletelés, a bévés kajából kimosott cuccok válogatása, melegszendvics-sütés, ilyesmik. Ezeket természetesen csak komoly előképzések és tisztálkodás után csinálhatják”. A „normál esetek” azonban ritkák: a főzés során a börtönközösségben betöltött pozíció, azaz az illető elítélt dominanciája csak egy a lehetséges szempontok közül. Nem mindegy, ki rendelkezik az ételkészítéshez szükséges tudással, ki mennyi pénzzel járult hozzá a főzéshez, vagy hogy ki mennyire tiszta/higiénikus.

Az egyik, civilben cukrászkodó fogvatartottat épp a *szakértelme* miatt fogadják el „főszakácsként” a többiek: „Amíg itt volt a körleten B., ő volt a menő, és ezt mindenáron ki is akarta mutatni. Egy süteménybe mindent beletett, amije csak volt, és amíg volt: keserűt, édeset, savanyút, csupa olyat, ami felesleges,

mert úgysem lehet érezni az ízét. Nála egy süti nem jött ki 4000 forintból! Engem most nagyon megcsíptek a srácok, mert feleannyiból kihozok kétszer annyit.” Másvalaki arról számolt be, hogy a higiénia, illetve a baráti és szimpátiaviszonyok is döntőek lehetnek azzal kapcsolatban, hogy kit engednek az étel közlébe: *„A vasárnapi közös kaját mindig én csináltam. A hagyma az ellenfelem, tehát azt más pucolta, pirította. De minden mást én csináltam B.-vel (mert ő is igényes volt). Vagy E.-vel, de ő már három csepp vízben mosta meg a kezét vécézés után. Viszont mégiscsak barát volt, neki többet elnéztem. Vele kedvesen érttettem meg, hogy te csak pihizzél! Még bóknak is vette.”*

Egy másik elítelt első „főzőcskézős” élménye az előzetes letartóztatása idejéről ugyancsak jól példázza, hogy a hierarchikus viszonyokon kívül egyéb tényezők is meghatározzák, hogyan képes az adott zárkaközösség a cél – az étel közös elkészítése – érdekében együttműködni: *„16 főből úgy tízen összefogtunk, lecsót készítettünk. Volt, aki paprikával, más kolbásszal, megint más pirossal szállt be. Egyik társunk megkérdezte a zárkamenőt, hogy beszállhat-e a reggelire kapott szalámmal. Ez rögtön megosztotta a közösséget. Páran beláztak, hogy akkor ők kérik vissza azt, amit beadtak, és 'Azt a szemetet bele ne tegyétek!' felkiáltással ellenezték a projektet. Némi szájkarate után valaki felajánlotta, hogy inkább ad a rásós részből a 'szalámisnak', csak legyünk már túl ezen az ostoba vitán. A hagyma feldarabolása körül megint elkezdődött a menősködés (pedig akik vágták, nem voltak éppen menőknek mondhatók). Az egyik 'séf' csíkokra, a másik meg kockákra akarta, mert 'Csak a csicskák vágják csíkra!' és 'Minden köcsög kockára vágja!'. A menő két jól irányzott pofonnal kicsapta őket a játékból, ezután inkább csak ő dirigált. Később ő szedett először a lecsóból is. Mivel a merülőforraló az enyém volt, én negyedik voltam. Az asztalhoz hat-nyolc fő fért, a legmenőbbek. Én az ágyamon ettem mindig, amíg abban a zárkában voltam.”*

Az idézett történetek lényege, hogy az ún. elítelt-hierarchia – illetve az egyes fogvatartottak által végrehajtható cselekvések köre és sorrendje – a konkrét szituációk során számos, sokszor egymásnak ellentmondó szabály által módosulhat. A „zárkamenő” átadhatja a főzés irányítását egy, nála nagyobb szakértelemmel bíró társának. A barátok „piszkossága” másként értékelődik, mint a lenézeteké. A tehetős elítelt egy erősebb, ámde csupán „bévés szalámmal” beszállni képes rabnál nagyobb mértékben határozhatja meg az adott étel fűszerezését. A merülőforraló birtokosa ugyan negyediként szed a lecsóból, viszont az asztalnál ebédelő

hat-nyolc fős társaságba már nem kerül be. Az alárendelt pozíciókat betöltő rabok sokszor önként végeznek el bizonyos tevékenységet csak azért, hogy a „csicskaságuk” ne váljon nyilvánvalóvá. *„Volt, hogy éhségemben arra gondoltam, most felállok, és elveszem S. kajáját – írja egy domináns elítelt. – Volt rá példa, hogy megérezte vagy meglátta ezt, és inkább mindenkinek csinált szendvicset, csak hogy ne legyen az, hogy megalázzák.”*

Mindebből látható, hogy a börtön korántsem egyértelmű „íratlan szabályai” gyakran egymásnak feszülnek. A közösség tagjainak egyezkedése vezet később a döntéshez, hogy az adott szituációban melyiket fogják érvényesíteni (illetve hogy utólag milyen öngazolási stratégiákat alkalmaznak az egyes szabályok megsértésének „kimagyarázására”). Az a leegyszerűsítő állítás sem állja meg a helyét, hogy minden vitát a „zárkamenő” döntene el néhány „jól irányzott pofonnal”. Láthattuk, hogy a domináns személyeket is korlátozzák a szolidaritás elvei – pl. a barátaival még akkor sem viselkedhet tiszteletlenül, ha azok nem tartják be az alapvető higiénés szabályokat –, a saját fogyatékoságaik – akár az árukészlet, akár a szakértelem hiányosságairól legyen szó –, és a megfélemlített személyek lehetséges válaszlépései³ is. A rendszer logikája értelmében tehát nem egyszerűen a domináns fogvatartottak határozzák meg az ételek elkészítésének és elosztásának rendjét: a dinamikus működés lehetővé teszi, hogy egyes elítéltek épp a mesterségbeli tudásuk és bizonyos presztízsjavakhoz⁴ való hozzáférésük által tegyenek szert magasabb pozíciókra.

3 A „zárkamenő” erőszakos rafinériáinak következményeiről így számolt be egy fogvatartott: *„Mindig a leggazdagabb vagy a legmenőbb szabja meg a főzés rendjét, mikéntjét, és azt, hogy ki mit csinál. Ez a kettő azonban nem mindig ugyanaz a személy a zárkában. Sztori: magyarul tudó német állampolgár srác vastag csomagokat kap otthonról, a nagykövetségtől, és még spejzol is. A kaja a plafonig ér, ő viszont egy vékony, fiatal első büntényes. A zárkán a gyűrős gyerek már kék-zöld a visszaeséstől. Látszólag 'bevédi' a német gyereket, aki eleinte hálás a segítségért, de a kaja hamar elfogy. A gyűrős gyerek baráti köre nagy. Pár napig habzsi-dözszi, aztán csicskázatni kezdik a srácot mondván, hogy ha elfogyott a kajád, és szerezni sem tudsz, akkor dolgozz! Ennek aztán feldobás a vége, és pár év bűnvádi sanyargatás meg rablás miatt...”*

4 *„Az, hogy ki mit eszik, a ranglistán elfoglalt helyét is befolyásolja – állítja egy fogvatartott. – Aki jó csomagokat kap, vagyis minőségi ételeket, azt komolyabban veszik, mint akinek olcsóbb dolgokat küldenek”.*

Az élelmiszerral való ellátottságot a zárkaközösségen kívül számos egyéb tényező is meghatározhatja. A fogvatartottak rengeteget pletykálnak például arról, hogy milyen különbségek vannak az egyes intézetek konyháí, és a konyhákról való titkos „árumozgatás” lehetőségei között (a fejadagok minősége és mennyisége pedig nagyban befolyásolja, hogy melyik börtönbe szeretnék átszállítani magukat, és milyen kérelmekkel bombázzák ezzel kapcsolatban a Szállítási Főosztályt). A mozgáslehetőségek miatt eltérnek egymástól a fegyházas és a nyitottabb, börtönös/fogházás körletek is. *„Fegyházon a zártság miatt nehéz bárkinek átadni bármit, ezért a kaja sem nagyon vándorol. Általában ott fogy el az étel, ahol spejzolnak, és ahová megy a csomag. Ha több pénzes elítelt kerül egy helyre, azok jól élnek. Börtönön jobban megy a kéregetés és a kölcsönkérés, meg az erősebbek erélyes kéregetése is. Gyakrabban fordul elő, hogy más nevére kérnek csomagot, mivel a havi egy nem elegendő. Ilyenkor a szegényebb rab néhány kávé fejében megadja a hozzá tartozója, vagyis az állítólagos feladó címét, felveszi a pakkot, mintha az övé lenne, és átadja a valódi tulajdonosnak. Börtönön szintén gyakoribb az étellel való üzletelés: a cukrosok árui, a tej és a zsemle, a jobb reggelik, vacsorák, gyümölcsök, húsok stb. dohányért, kávéért vagy gyógyszerért megvásárolhatók. Pénzbüntetéseseknél a fogházon mindez még jobban látható. A múltkor szállításban voltam egy vidéki intézetben, és amikor a pénzbírságosok megtudták, hogy van kávé, adtak Sport szeletet, kivit, kefirt, nápolyit, szilvás gombócot egy pár kanálért. Van, ahol még a kenyereket is eladják. Kíváncsi voltam, hogy ebben az esetben ők mit esznek. Hát, elmentek kéregetni, és a többnapos kenyeret ettek üresen. Ilyen nagy úr tud lenni a cigi és a kávé!”* Ennek megfelelően egyértelmű, hogy a dohányzó zárkakban jóval kevesebb az élelem, mint a nem dohányzóknál. Hasonlóképpen a dolgozó körleteken – a fizetés elíteltboltban történő levásárlásának lehetősége miatt – több az áru, ezzel párhuzamosan pedig csökken az erőszakos cselekmények – a lerablások, a csalások/lopások miatti verekedések stb. – gyakorisága.

Az elítéltek közötti kapcsolatok, a szociális közelség–távolság egyik legjobb mutatója, hogy ki kivel osztozik az élelmen. Hasonló anyagi lehetőségekkel és ízléssel bíró fogvatartottak gyakran közösködnek – ún. „rinyósok” lesznek –, azaz megbeszélnek, hogy ki mit vásároljon, és mit kérjen be csomagban, majd egyenlőképpen osztoznak az árun. Ettől függetlenül a „rabkódex” megkövete-

li, hogy időnként a zárkaközösség többi tagjának is ajándékozzanak a sajátjukból: *„Kis zárkakban, ahol ketten-hárman vannak, általában zárkarányót alakítanak ki. Nagy zárkán, ahol nyolcan-tízen vagy még többen vannak összezárva, jellemzőbb, hogy néhány fős csoportokba rendeződnek (barátok, testvérek természetesen egyébként is egybeállnak). A mostani zárkában ketten vagyunk rinyóban. Ez szinte sehol sem jelent teljes elkülönülést. Sűrűn adunk a többieknek, és ők is nekünk. Létrehozunk közös projekteket is (pl. lecsó, leves, ilyesmik). A primőr árut és a jó húsokat viszont ketten esszük meg. Ha palacsinta jön, kóstolót kapnak, de mi többet eszünk. A rinyó akkor kellemetlen, amikor a másik brigádnak már semmije sincs, nekünk pedig alig. Kellemetlen úgy enni, hogy nem tudok adni, ők pedig éheznek. Sokan ezt fel sem veszik, de sokan vagyunk úgy, hogy nem tudunk úgy enni, hogy ne kínáljuk meg a másikat. (...) A menők itt is kilógnak a sorból. Őket mindenki megkínálja – ha nem, akkor elveszik –, ők viszont nem igazán szoktak kínálgatni, csak ha tényleg sok van. Maguknak mindig hagynak annyit, hogy ha kevés lesz, legalább ők jóllakjanak. Ha marad valami a csomagos kajájukból, akkor először a barátaiknak adnak, aztán a csicskáiknak, aztán ha ezután is marad, akkor a többieknek is jut.”*

A „zárkamenők” kiváltsága nem egyszerűen az, hogy több árut tarthatnak maguknál, hanem hogy kevésbé szorulnak rá azokra a trükkökre, amelyekre a többiek a megbélyegzéstől való félelmükben rákényszerülnek. Míg a domináns elítéltek nyíltan ehetnek akkor is, amikor a többiek éheznek, anélkül, hogy irigynek vagy zsugorinak neveznék őket, addig mások kénytelenek elrejtetni az árujukat annak érdekében, hogy az kitarson a hónap végéig. Egyesek a szekrényükben dugdossák az ennielőt, és titokban esznek; mások a fal felé fordulva csipegetnek az ágyon, ahol „felsorakoztatták” az árut. Előfordul, hogy valaki megtehetné, hogy jobb minőségű ételeket kérjen be csomagban, viszont a rablóktól és kéregetőktől tartva inkább beéri a silányabb táplálékkal is. Annak ellenére, hogy szinte mindenki hasonló taktikákkal egyensúlyoz az önérdék/közösségi érdek közötti vékony határmezsgyén, ha nyilvánvalóvá válik a „zsugoriság”, akkor az illető megkapja a *púlos* – 'az áruján másokkal nem osztozó, titkolózó, kapzsi, irigy' – címkét. *„Börtönös körleteken nagyon megy a kéregetés – foglalja össze az elítéltek stratégiáit egy fogvatartott –, épp ezért a menőket és a nagyon pofátlanokat meg a nagyon szegényeket leszámítva szinte mindenki taktikázik. Eldugjuk a kaját, és le is tagadjuk, hogy van. Ismerősnek,*

vagy olyanak, aki egyébként segít, nagyon nehéz nemet mondani, ezért jobb, ha nem látják. Természetesen ők is ugyanerre játszanak. Mindig van egy látható rész, abból lehet adni úgy, hogy na látod, tesó, ennyi van, ezt lefelezem veled. Jól hangzik, és jól is szokott elsülni. Ősszépi játék az egész.”

Az ajándékozással kapcsolatos egyik legsúlyosabb „börtönártalom”, hogy a fogvatartottnak szinte alig nyílik lehetőségük arra, hogy önzetlenül viselkedjenek. A „jószívűség” sokszor a „butasággal”, „pancserséggel” válik egyenértékűvé, ezért a fegyintézetek lakói hamar megtanulják, hogy a mérleg mindkét serpenyőjére odafigyelve ne hagyják magukat kihasználni. Az alábbi, hosszabb idézetben nyomon követhetjük, hogyan küzd a szerző azzal, hogy önmagát erkölcsös, a saját normáit megtartó embernek nevezhesse, hogyan szembesül egyidejűleg azzal, hogy a börtön világában maga is szabályszerűségekre kényszerül, majd hogyan próbálja a cselekedeteit a börtön szabályok felől magyarázva mégis elfogadhatóként értékelni: „Hála az égnek nívósabb zárkában voltam, mindenkinek jutott áru. Amit nem ettünk meg, azt átvittem a szomszédba, ahol szegényebbek laktak. A csicska nem sokat evett a csomagjából, mi, jógyerekek meg úgy osztottuk be, ahogy akartuk. Én próbáltam figyelni erre, de azért Nescafé-t ittam, más meg Palomát. De nem ültem le soha egyedül enni. (...) Keményebb zárkán én is odaültem a négyfős asztalhoz, hogy ne nézzenek köcsögnek, de ha jó volt a zárkaközösség, akkor ez mindegy volt. A melegszendvics-sütést egy tiszta kezű, hogy úgy mondjam, 'odaadóbb' gyerek végezte, mert ez sokszor 4–5 órán át is eltartott. Én nem néztem le mászt ezért, úgy éreztem, így kiegyenlítődött a téma, mert sokszor én főztem négy-öt órát másnak. Mondjuk ez azért komolyabb munka volt. Azért volt, hogy engem is csicseknek néztek egy másik börtönben. Igaz, megkínáltak mindennel, de egyszer lekváros bukta volt, és egy nálam sokkal nagyobb gyerek elvárta volna, hogy neki adjam (ő 130 kiló volt, én 62). Nem igazán szeretem a buktát, de csak azért is megettem, hogy lássam az arcán a dühöt. Már az első nap verekedtünk, de akkor is. Vannak helyzetek, amiket ha nem jól kezelsz, akkor végigkísér az évek alatt. Hogy ki a 'jógyerek', meg ki a 'nem jó gyerek'. Rafinálnak kell lenni. Ha van pénzem, én is szarért-húgyért megveszem másoktól, amire szükségem van. Nekem ez a presztízs. 1–2 szál cigi, egy adag kávé, és jól is laktál cserébe. Azért ehhez viszont pofa kell, hogy más egy slukkért éhezzen melletted. Én mindig adok, de azt is elvárom, hogy kapjak, sajnos ez az igazság. Bent máshogy kell alakítanod az értékrended, a világod. Mivel én adtam másoknak,

nekem sokszor nem kellett cigiért vennem később, mert kedvességéből áthozták nekem, amit szeretek. Kint ez emberség, de bent kökemény üzlet, akárhonnán nézem. Utáltam mondjuk a kakaót vagy a tejbegrízt, és „látványosan”, szeretetteljesen lemondtam róla más javára, ezt viszont visszakaptam a húsnál, ha csomag jött, vagy spejzoltak. Jól jártam, jobban, mint ha egy-a-kettőztem volna [ha egy adag, kölcsönbe adott áruért annak a dupláját kérte volna vissza – F. T.]. Nem jószívű voltam, hanem korrekt. Legalábbis börtönviszonyok között.”

Az elítélt presztízse szempontjából az étel mennyisége mellett annak *minősége* is meghatározó. A *civilből származó*, csomagban beküldött ételek jóval értékesebbek a „bévés kajánál”. Egyes tehetősebb fogvatartottak egyáltalán nem esznek a hivatalos börtönkosztból, inkább „elüzletelik” azt. Romákkal kapcsolatban jegyezték meg nem cigány elítéltek, hogy a csomagozást követően néhány napig a vécebe öntik a bévés ennivalókat, még akkor is, ha azok egyébként a jobbfejűek közül valók (a táplálkozási szokások etnikaihatár-jelölő funkciójáról a későbbiekben még részletesen szót ejtek). A „kinti” magasabb presztízse, illetve az intézet által adott étellel szembeni elutasítás vagy, ha lehet ilyet mondani, megalázó bánásmód – „Oda öntjük, ahová való az a moslék!” – a hatalom elleni burkolt, szimbolikus lázadás.⁵ A „csomagos kaják” egyben a fogvatartottért áldozatokat hozó, számára időt és pénzt szentelő családot/baráti kört is reprezentálják, így az étel felértékelődik azáltal, hogy jelzi: az izoláció ellenére az elítélt társas kapcsolatai és a civil közösségbe való beágyazottsága sértetlen.

A korábbi idézetekben már láthattuk, hogy az ételek *drágasága* – pl. Pick szalámik, füstölt húсок, márkás sajtok és édességek stb. – mellett a *ritkaságuk* is értéknövelő lehet. A börtönkoszt monotonitájának megtörése érdekében az elítéltek számos trükköt bevetnek, csak hogy néhány hónapig másféle ételmiszerhez juthassanak (még akkor is, ha azok ugyancsak a börtönkoszt részei). Egyesek gyomorpanaszokra hivatkozva diétás étrendet íratnak ki maguknak, majd miután azt is megunták, visszatérnek az „alaphoz”. Mások „vallási okok” mi-

5 Az étel egyébként a hatalommal szembeni *nyílt* lázadásnak is a leggyakrabban alkalmazott eszköze. A kívánságaikat/érdekeiket egyéb módon érvényesíteni képtelen elítéltek sokszor ételmeztagsággal fenyegetőznek, és egy ideig valóban nem is veszik fel az ebédet-vacsorát (ami fegyelmi eljárást von maga után, és fenytéssel járhat).

att váltanak át a sertéshúsmentes étrendre. A csak a beszélőn kapható rántott húsos szendvics ugyancsak nagy népszerűségnek örvend: előfordul, hogy a látogató-fogadást megelőzően a fogvatartottak hazatelefonálnak, és előre leadják a rendelést, hogy hány darabot vásároljanak majd a családtagok az automatából (így viszont könnyen előáll az a helyzet, hogy a kevésbé szemfüleseknek később egyáltalán nem jut). A beszélőt követően versengés tárgya lehet a szinten, hogy ki hány szendvicset volt képes megenni odalent.⁶

A ritkaságról mondottakkal összhangban a legalacsonyabb presztízserővel bíró ételek a börtönkoszt *leggyakoribb* alkotóelemei: az ún. *páncélos* 'húskonzerv' vagy 'májkrém', illetve a *hitlerszalonna* 'lekvár'. A fogvatartottak averzióját jól mutatja, hogy a „nem rendeltetészerű felhasználás” által igyekeznek megkérdőjelezni az intézet által kiosztott ételek *ehetőségét*. A konzerveket sokan csak ágytámaszként vagy nehezként használják. „*Ugyan milyen presztízse lehet ennek a mosléknak?* – kérdezi egy elítélt. – *Állandóan májkrém! Ciki, de néha muszáj megenni. Bár sokszor odaadjuk a szegényebbeknek, persze nem ingyen! Cserébe kapunk mondjuk almát, amit hetente–kéthetente adnak itt. Én személy szerint a lekvárral bekentem a villanykörtét, és csináltam a zárkának egy jó kis diszkóvilágítást. Kábé erre jó a lekvár!*”

A nyers ételekkel szemben értékesebbek a *főtt*, illetve *sült* ételek: „*A bévés kaján kívül minden másnak lehet presztízse* – állítja egy elítélt. – *Egy civil ember biztos nem enne meg egy vöröshagymát, ami zsírban van pírítva, mi viszont elítéltek vagyunk, és szívesen, jóízűen megesszük!*”. Az idézet szerzője egyfelől reflektál arra, hogy a benti ingyencsúcsok a börtön falain kívülről nézve nem biztos, hogy ugyanakkora presztízserővel bírnak (azaz tudatában van az ízlés szociokulturális meghatározottságának). Másrészt utal arra is, hogy még egy olyan egyszerű élelmiszer, mint a vöröshagyma, értékessé tehető az egyébként illegális sütés által. Hasonló a helyzet a szendvicskészítéssel is: „*A melegszendvics menő kajának szá-*

6 A kaliforniai San Quentin Börtön látogató-fogadási rendjének vizsgálata kapcsán Comfort (2002) kifejti, hogy a kantinban vásárolt ételek *közös elfogyasztása* milyen óriási jelentőséggel bír a családi ebédek rekonstrukciója, illetve az együvé tartozás szimbolikus kifejezése által. Mindezzel párhuzamosan Magyarországon is népszerűbbek azok az intézetek, ahol a látogatók magasabb presztízserővel bíró, illetve – a családi étkezések hangulatát könnyebben megeremlítő – *frissen sült/meleg* ételekkel (sütemények, sült vagy rántott húskok stb.) kínálhatják meg a fogvatartottakat.

mit. Sokféleképpen készítik: sokan megsütik a bévés felvágottakat vagy a szalonnát. Van, hogy rásütik a kenyérrre sajttal, baconnel. Van olyan, aki lenézi azt, aki nem süt meg mindent.” Mások arról számolnak be, hogy a „zárkamenők”, akik egyébként undorodnak a májkrémtől, egy kis fűszerrel, mustárral, hagymával és kolbásszal feljavítva, „pástétomként” már szívesen fogyasztják.

A gasztronómia kulturális különbségeit és hasonlóságait vizsgáló antropológusok szerint a főzés nem egyszerűen a hő, illetve különböző technológiák felhasználását jelenti annak érdekében, hogy az alapanyagok minőségét vagy ízét megváltoztassuk – sokkal inkább egy olyan folyamat, amelynek során a nyerszet/természetet „kulturálissá” alakítjuk, domesztikáljuk. Az étel afféle „köztes minőség”: összekapcsolja a kintit a bentivel, a természetet a kultúrával, illetve az emberen kívül álló világot a humán szférával (Lupton 1998). A befejező részben részletesen is bemutatandó „zárkán főzés” során a börtön által felkínált étel jelentése megváltozik. Megszűnik az én számára idegen hatalom erőszakos behatolása az elítélt legintimebb szférájába, a testébe. Mivel az egyéni ízlésnek megfelelően elkészített, „megszelídített” étel a transzformáció által elveszíti a börtönnel/hatalommal való közvetlen kapcsolatát, immár alkalmassá válik arra, hogy elfogyasztása során a fogvatartott a „kinti világot” valóban „belsővé” tegye.⁷

Identitás

A közös étkezések, illetve tágabb értelemben az ételkészítési/táplálkozási szokások és az ízlés hasonlósága megerősítik a csoporttagságot, ugyanakkor el is választják egymástól a különböző társadalmi, kulturális, etnikai vagy a nemi identitás által meghatározott csoportokat („az idegenek mást esznek”). Az ételpreferencia és -elutasítás így az identitás kialakításához és fenntartásához is hozzájárul (Sutton 2001). A börtönkoszthoz való viszonyulás – az, hogy a hivatalos étrend alapvetően kinek az ízléséhez áll közel, és kiéhez nem – egyben kijelöli azokat, akik

7 A börtönkoszt szimbolikus elutasításának példái jól mutatják, hogy a kötelező elfogyasztásuk során az elítéltek igyekeznek a visszájára fordítani a táplálékbevitel *jelentését*: azt, hogy valóban belsővé tennék a „kintit”. Az azonosulással szembeni ellenszegülést érhetjük tetten például akkor, amikor a „bévés kaját” csipegető fogvatartott arra gondol, hogy *valójában* rántott húst eszik, hogy átélje a jóllakottság érzését.

mások, mint a többiek. Valentine és Longstaff (1998) nagy-britanniai börtönkutatásuk során megállapították, hogy a menü elsősorban az angol nemzeti identitást reprezentálja (a leggyakrabban talált ételek, pl. a zabkása, tojásrántotta, kolbász, sült burgonya vagy a speciálisan elkészített pudingok távol álltak a más kultúrákból érkező fogvatartottak által ízetesnek ítélt ételektől. Az „idegenek” leggyakrabban az olyan fűszerek hiányát kifogásolták, mint pl. a chili és a curry, illetve – etnikumtól függően – szívesebben ettek volna több halat, bányt és édesburgonyát).

A Magyarországon fogva tartott külföldi állampolgárok, illetve a nem magyar nemzetiségű elítéltek az angliai rabokhoz hasonlóan nehézségekkel küzdenek akkor, amikor hozzá kell szokniuk a „hazai ízekhez”. *„Ahhoz, hogy itt biztonságban érezhessem magam – írja egy ázsiai fogvatartott –, meg kell teremtenem az otthoni légkört magam körül. A falra ragasztott fotóim, a nemzeti zászló, a rádióadások, amiket hallgatok, mind emlékeztetnek arra, amit nem akarok elveszíteni és elfelejteni. (...) A magammal hozott dolgaim pusztán emlékeztetnek az otthonomra. Egyetlen dolog van viszont, ami nem egyszerűen felidézi a hazámat, hanem a jelenben is átélhetővé teszi az ismerőség érzését. Ez pedig maga az étel, amit a zárkán készítek magamnak.”*⁸

Mivel a külföldi állampolgárokat többnyire az adott országok nagykövetségei is támogatják, a legtöbbszörüknek lehetősége nyílik arra, hogy az általa kedvelt ételek egy részét csomagban bekérje. A zárkában történő, sokszor titkos főzések során módjukban áll az elítéltboltban kapható alapanyagok tetszés szerinti felhasználása is: *„Időnként levest főzök – folytatja az ázsiai elítélt. – Van, hogy minden hozzávaló ’magyar’, vagyis nem otthoni, mégis, amikor a szomszédaim megkóstolják, azt mondják, ’keleti íze’ van. Az illata alapján még az őrök is ’keleti levesnek’ nevezték el. Pedig az egyetlen ’keleti’ a levesben én magam vagyok.”* Amikor kínai fogvatartottak a Smack levesek tésztaíának, illet-

8 Proust madelaine-példája óta tudjuk, hogy az étkezés és az emlékezet igen szorosan kapcsolódnak össze. A fogvatartottat természetesen a nemzeti ételek is „emlékeztetik” a hazájára, ugyanakkor, ahogy az írása jelzi is, érzékeli, hogy ez a fajta visszaemlékezés eltér attól, amikor a nemzeti lobogót vagy a fényképeit nézegetve gondol a hazájára. Az étkezés tapasztalata, illetve az ételek érzéki jellege nem csupán kognitív, hanem érzelmi és fizikai emlékeket is képes felidézni, ráadásul igen közvetlenül és intenzíven. Idegen környezetben az otthoni ízek iránti nosztalgianak elsősorban nem az identitás kialakításához, hanem a szülőföld iránti vágyakozáshoz és az önazonosság megerősítéséhez van köze (Sutton 2001).

ve tévépaprikának a felhasználásával igyekeznek „pirított zöldséges tésztát” készíteni, vagy amikor egy azerbajdzsáni fogvatartott próbálkozik a plov nevű nemzeti eledel (‘piláf’) megfőzésével – *„Ami elkészült, teljesen más ízű, mint az otthoni, de legalább a külseje emlékeztet egy kicsit a plovra, és így már jó”* –, a hazájukétól távol eső ízekben és alapanyagokban is a *nemzetit* keresik. Ily módon – Proustot a visszájára fordítva – azt mondhatjuk, hogy sok esetben nem az étel és az íz indítja be a múltra/otthonra/hazára való visszaemlékezést. A magyar alapanyagokból elkészített étel íze az *emlékezés vágya* által módosul, és válik ismerőssé.⁹

A nemzeti identitásnak az étkezés általi megerősítése mellett a külföldiek a társas kapcsolataik alakítására, önmaguk megismertetésére és elfogadtatására is felhasználhatják a főzést. Kínai és vietnámi fogvatartottak mesélték, hogy a magyar elítéltek sokszor kíváncsian kóstolgatják az ételeiket, esetenként viszont meglehetősen elutasítóak: *„Van olyan, hogy barátságosak és nyitottak az emberek – mondta egy kínai férfi –, akkor szívesen esznek a főztömből. De voltam olyan zárkán is, ahol előre kijelentették, hogy utálják a kínai kaját. Nekem rossz volt az is, hogy a csomagomból soha senkit nem tudtam megkínálni, ezért inkább írtam a családomnak, hogy küldjenek szalonnát meg kolbászt, aztán azt ettem én is. Alkalmazkodni kell, végülis börtönben vagyunk.”*

Az étkezési kultúra csoportképző és határkijelölő szerepe jól látható a romák és nem romák közötti etnikai választóvonalak meghúzása során¹⁰ is. Amikor az oláhcgány Miklós kijelenti: annak ellenére, hogy az interferon-kezelés miatt fűszermentes diétát kellene kapnia, ám ő mégis az „alaphoz” ragaszkodik, a döntéshez fűzött magyarázatából láthatjuk, hogy elsősorban a roma identitás meggyengülésétől tart: *„Hogy mostantól ne egyek jó zsíros meg fűszeres, paprikás kajákat? Hagyjuk már! Rendes cigánygyerek vagyok, vagy mi!”*. A romák – a „tüzes”, „szenvedélyes” autosztereotípiával összhangban – gyakran hangoztatják, hogy másoknál jóval fűszerebben, „töményebben” eszik az ételeiket: *„Az erős lecsót jó erőspaprikával eszik a cigányok itt bent – írja*

9 Amikor azonban magyar elítéltek készítenek a savanyúságra öntött pörköltből „szecsuáni csirkét”, inkább a kínai büfék kínálata, vagyis a civil élet változatosabb gasztronómiai lehetőségei utáni sóvárgásuknak lehetünk tanúi.

10 Barth (1996) elméletét követve jelen írásban elsősorban a cigányok és nem cigányok közötti észlelt különbségekre, a csoportok közötti szimbolikus határvonalak kialakítására koncentrálok.

egy romungró fogvatartott – amit a magyarok nem nagyon esznek meg. A bévés kaját is jobban feljavitják a cigányok, mert ők fűszeresebben és sósbabban eszik e benti ételeket. Van vérük, hogy úgy mondjam.” A nem cigányokat, akik kevesebb zsírt, kenyeret és fűszert használnak – a „finnyás”, „kényes” tipologizálásnak megfelelően –, „műzliseknek” is nevezik. Ezzel párhuzamosan a nem romák szerint a cigányok jobban kedvelik a „nehéz” ételeket: „Szalonna, kolbász, zsír: ezek a cigányok kajáinak fő összetevői – állítja egy nem roma elítelt. – Szeretik az ilyeneket, mert jól eltelteti őket, megüli a gyomrukat, és érzik, mennyire jól vannak lakva. Mi, magyarok próbálunk változatosabban enni: kérünk sajtokat, halat, ilyesmiket. Náluk nem igazán népszerűek ezek, mert könnyűek, és nem érzik annyira, hogy ettek.”

A romák és nem-romák közötti határvonalak meghúzása amiatt különösen érdekes, mert – az ételekhez való korlátozott hozzáférés miatt – az ily módon létrejött etnikai különbségek egyéb kategóriákkal is átfedésbe kerülnek. Az erősen fűszeres lecsót – amit az imént tipikus „cigány ételként” jellemzett egy fogvatartott – a magyarok többsége is a kedvenc börtönételeként nevezi meg, míg a tejtermékeket és salátákat „nőies kajákként” címkézi. Amíg a romák a „nehezebb”, húsos-fűszeres ételeket etnikai szempontok szerint elsősorban „cigányként” ismerik fel, addig az ezeket ugyancsak jó étvággal fogyasztó nem cigányok az etnicitás dimenziója helyett inkább gender szempontú kategorizációt használnak (és a férfias identitás erősítéseként értékelik a táplálkozási szokásaikat).¹¹ Mindezzel párhuzamosan azok, akik valóban „műzlisek” – vagyis akik a „könnyebb” ételeket részesítik előnyben –, egy újabb szemponttal egészítik ki a nemi sztereotipizálást: „Egy szép szál házikolbász császárszalonnával, tepertővel és jó erős zöldpaprikával elég férfiasan hangzik – állítja egy nem roma, rendszeresen sportoló elítelt. – Egy gyúrós étrendje nem biztos, hogy elsőre férfiasnak tűnik. Én amikor csak tehetem, próbálok egészségesen táplálkozni. A salátákat extra szűz olívaolajjal fogyasztom, és szinte sohasem eszem zsírt vagy szalonnát. Teljes kiőrlésű kenyeret rendeltem, és igyekszem csak azt enni. A testépítő étrendnek zabpely-

11 A megkérdezett fogvatartottak válaszai alapján elfogadhatónak tartok egy olyan értelmezést is, amely szerint a romák magukat „igazi férfiaknak” tartva a fűszeres ételek iránti preferenciájuk indoklásakor egyidejűleg használják az etnikai és a nemi különbségeken alapuló tipizálást: „A börtönben megvalósíthatatlan, hogy mi, cigányok cigányosan főzzünk – írja például egy oláh-cigány elítelt. – A kaját ugyanúgy izesítjük, mint a magyarok, csak talán mindentől többet rakunk bele. Jobban mondva fűszeresebben eszünk. De nálunk a szex is fűszeresebb és jobb”.

het, kukoricapelyhet, müzlit, sonkát, sovány húsokat, rizst, tonhalat, tejet és sok-sok zöldséget és gyümölcsöt kell tartalmaznia. Ez a börtöntársadalomban tünhet gizda rakló (magyar) kajának, de éppen sportos étrendnek is, attól függ, melyik csoport szemszögéből nézzük. Valójában lehet nagyon is férfias ez az étrend, hiszen aki rendszeresen sportol, és így étkezik, férfias testet épít magának.”

A roma/nem roma, férfias/nőies, könnyű/nehez, egészséges/egésztelen ellentétpárok elemzése alapján összefoglalásképpen a következőket mondhatjuk el: a romák többsége kedveli az erősen fűszeres, sós, húsos, úgynevezett „nehéz ételeket”. Megítélésük szerint ezek egyidejűleg erősítik a cigány, illetve a férfi identitást.¹² Azok a nem romák, akik hasonló preferenciákkal rendelkeznek, kevésbé látnak különbséget a cigány és nem cigány étel között a börtönben, és az étrendjüket inkább „férfiasként” határozzák meg a „nőies, könnyű kajákkal” szemben. A „tudatosan táplálkozó” sportolók, akik azonban a kevésbé zsíros/kalóriadús táplálék elkötelezettjei, visszautasítják a „nőies” címkét, és kidolgozott izomzatukra, „férfias testükre” hivatkozva az étrendjüket is maszkulinnak látják.

Arra, hogy a nehezebb ételek – zsír, kolbász stb. – lényegesen olcsóbbak, mint a sportolók diétájához szükséges alapanyagok, senki sem hivatkozott a megkérdezettek közül; a társadalmi osztályokat elválasztó határvonalak – a „kinti” közösség gyakori ítéletéhez hasonlóan – a börtönlakók szemében is gyakran nyernek etnikai színezetet (így a szegényesebb ételek „cigány ételként”, a drága sajtok, halak stb. pedig „magyarokként” vagy – a kevésbé tehetős romák szemében – „gizda rakló kajákként” címkéződnek). Amikor nem cigány sportolókat kérdeztem meg roma testépítő étrendjéről és szokásairól, általában azok „hiányos” vagy „téves” elképzeléseiről esett szó. A testedzők közötti etnikai határvonalak esetenként épp a táplálkozás különbségei által teremődnek meg. Míg a cigányok elsősorban „tömeget növelni” szeretnének – ennek érdekében pedig olyan, szerintük „fehérjedús” ételeket esznek, mint pl. nutellás rizs, vagy vajas, lekváros, mogyorókrémes kenyér szalámmal –, addig a „kidolgozott”, ámde nem túlságosan nagy méretű

12 A férfias/nőies ételek elkülönítésének fontosságával kapcsolatban jegyezte meg egy romungró fogvatartott, hogy otthon a felesége és a lánya kedvenc ételeinek – a sajtoknak, joghurtoknak és salátáknak – az édesanyja lakrészében elhelyezett hűtőszekrényben volt a helyük, mert ő a saját hűtőjében – ahol főként húsok voltak – „még ránézni sem szeretett” azokra.

testet célként kitűző, a civil divatáramlatokat jobban követő nem romák az „ésszerű”, kis adagokra építő, kevésbé kalóriadús diéta mellett törnek lándzsát. Természetesen mindenki a saját hiedelmeit és teóriáját véli a testépítés szempontjából hatékonynak – a lényeg, hogy az etnikai szempontú kategóriaképzés még egy olyan, látszólag a cigány/nem cigány identitástól távol eső területen – mint amilyen az edzéshez kapcsolódó étrend – is tetten érhető.¹³

A nemzeti és etnikai jellegzetességek mellett érdemes a *szent és profán* ételek, azaz a vallásokhoz és az ünnepekhez kapcsolódó menü fontosságával is foglalkoznunk. A legszembetűnőbb/leggyakoribb különbség a muzulmánok és keresztények ételei között észlelhető. Több, verekedésig fajuló vita származott már abból, hogy arab vagy török fogvatartottakat számukra *tabunak* minősülő sertéshússal kínáltak a többiek: „*Viccből ettettem már meg mohamedán vallásút disznóhússal. Elkezdtem rőfogni, amikor beleharapott a kajába. Reagálása egyszerű volt: telihányta a zárkát, utána meg nem győztük megnyugtanni. Többnyire azt eszik itt bent, mint mi, csak a sertéshúst nélkülözik, ami végülis nem is olyan nehéz.*” Mint azt korábban már jeleztem, az elítéltek egy része – általában nem hitbéli meggyőződés, hanem a börtönkoszt monotóniájának meg-

törése miatt – „papíron” áttér a muszlim vallásra.¹⁴ A hitelvekhez kapcsolódó étrenddel való visszaélés egyik legkirívóbb példája, amikor egy nevelőtisztet azért perelt be egy fogvatartott, mert az nem volt hajlandó elismerni a zsidó identitását. Abban az időszakban kizárólag a Budapesti Fegyház és Börtönben működött kóser étkezde, így aki a fővárosba akarta szállíttatni magát, a zsidóságra hivatkozva megtehetette azt. A megvádolt nevelőtiszt csupán ellenjavaslattal élt, amikor egy, a horogkeresztes tetoválásait jól látható testfelületeken viselő elítélt követelte „zsidó hitére” való tekintettel a Budapestre szállítást.

Az ítélet profán idejéből, a mindennapok egyformaságából kiemelkedő *szent* időszakok a fogvatartottak által (is) megtartott ünnepek. A börtönben a karácsony, a húsvét és az újév bírnak jelentőséggel; a születés- és névnapok megünneplése inkább a zárkaközösség függvénye (ahol baráti társaság alakul ki, ott nagyobb valószínűséggel tartják számon ezeket). A jeles napokat nem egyszerűen a hagyományhoz valamennyire igazodó, vagy legalábbis ritkább, „exkluzívabb” ételeket biztosító börtönkoszt emeli ki, hanem az egyes zárkák közös sütés-főzése is: „*A karácsony a legfontosabb és talán a legnehezebb ünnep itt a börtönben* – írja egy, a szakácsmestersége miatt igen elismert fogvatartott. – *Ilyenkor mindenki belead valamit a közösbe. Halászlévet, szendvicseket, kókuszgolyót, keksztekercset és más sütitket szoktam összedobni. Veszünk üdítőket meg alkoholmentes söröket is, mindenki a lehetőségei szerint. Szinte minden zárkán közös esti vacsora van, jó, családi hangulatban. Szülinapokra, névnapokra egy-egy jó sütemény, torta és lecsófőzés mindig összejön. De igazából minden napot ünnepnek élünk meg, amikor főzünk itt bent valami jót!*”

13 Az elítéltek nem csupán a fogyasztott ételek minőségével és mennyiségével, hanem azok megosztására és beosztására vonatkozó szabályokkal kapcsolatban is észlelnek etnikai különbségeket. Míg a nem cigányok önmagukat „mértékletesnek” és „előrelátónak” tartják, addig a cigányokról ezzel ellentétesen vélekednek: „*A romák pazarlóak, nem élnek beosztással* – írja egy nem cigány fogvatartott. – *Akkor esznek, amikor van étel, akkor viszont addig, amíg csak van. Ilyenkor a bévés kaja megy a kukába, később meg csodálkoznak, hogy semmijük sincs.*” Másvalaki hasonló tapasztalatokról számol be: „*A cigány származásúak, ha tehetik, még az utolsó pénzükből is jó kaját, általában húst vesznek, nem gondolva a holnapra.*” Ahol azonban a „gádzsók” bölcs jövőbe tekintést látnak, ott a cigányok gyakran csupán értelmetlen zsugoriságot, illetve az élet élvezetére való képtelenséget: „*Sok emberrel találkoztam, és bozzáteszem, majdnem mind magyar volt* – írja egy oláh cigány elítélt –, *akik a márkás szalámijukat úgy ették, hogy szinte szeletre kiszámolták. Nem adtak belőle senkinek. Inkább nem laktak jól, csak hogy több napra beoszthassák. Olyan büszkén szeletgették azt a szalámit vagy sajtot, mintha aranyat ennének.*” A beosztással és az ajándékozással kapcsolatos hiedelmekről részletesen az *Etnicitás a börtönben* című cikkemben (Fiáth 2012) írok.

14 A vallás melletti elköteleződés hiánya jól látható a muszlim böjt, a Ramadan idején. Az egyik intézetben, ahol erre az időszakra külön zárkát alakítottak ki az iszlám hívőknek – ahová szőnyeget is helyeztek a zavartalan imádkozást biztosítandó – egy embert leszámítva hirtelen valamennyi „muzulmán” fogvatartott keresztény hitre tért. A börtönkoszt megváltoztatása érdekében manipulálókat leszámítva a böjtölés valóban okozhat nehézségeket: „*Nem egyszerű megtartani a Ramadant anélkül, hogy megteremtődne a szükséges atmoszféra* – magyarázza egy muzulmán vallású, nem magyar állampolgárságú fogvatartott. – *Nem egyszerűen az éhségről van szó. Vannak specifikus ételek, amiket ilyenkor szoktunk fogyasztani, viszont a börtönben nem elérhetők. Megpróbálok így is követni a rítusokat, amelyek bozzám tartoznak, és amelyek által én is tartozom valahová, de mindez jóval nehezebb itt, mint otthon, a családom körében.*”

A húsvéti főtt sonka vagy a karácsonyi halászlé, babgulyás, és a csomagban kapott bejgli együttes elfogyasztása a fogvatartottakat a tágabb börtönközösséggel összekapcsoló legfontosabb cselekvés. A hangsúly az ünnepi menü *közös elköltésén* van, ekkor ugyanis az egyéni test táplálék által történő vitalizálása elválaszthatatlanná válik a közösség vitalizálásától (Kapitány – Kapitány 2011). Noha a leginkább lenézett bűnelkövetőkkel – a „pedofilekkel” – ezekben az esetekben sem teremődik „lélekközösség”, a hierarchikus viszonyok a javak bősége, és az együttes étkezések által kiegyenlítettébbé válnak. Ennek köszönhetően az elitéltközösség a nagyobb ünnepek alkalmával képes meghaladni önmaga *börtönhöz kötöttségét*, saját kód- és szabályrendszerét, és – a családi együttléteket imitálva – közelíteni kezd a civilek ünneptapasztalatához. A közös étkezések során az alá-fölérendeltség elmosódása, és a zárt intézet iratlan szabályainak felfüggesztése egy olyan köztes, ún. *liminális* állapotot hoz létre, amelyben az átmeneti időre „egyenlőkké” váltak között a korábbinál erősebb bajtársiasság teremődhet meg (Turner 2002).

Sütés-főzés a zárkán

„Ami nagyon tetszik, az a főzés csoportkohéziót növelő ereje. Tök jó, ahogy a zárka a spejz előtt egyeztet, hogy mi kell mondjuk a kókuszgolyóba. A bevásárlás után szépen megoszlanak a feladatok: mindenki csinál valamit, még a menők is (ők irányítanak, vagy valamilyen jobb részt vállalnak el). Mindenki oda van hívva, már csak a buli miatt is. Közben mindig jókedvűek vagyunk, viccelődünk, sztorizunk. Előfordul főzés veszekedés után is. Ilyenkor nagyon jó a közös tevékenység. Együtt kajálunk, és máris enyhül a feszültség, jobb hangulatban lehet megbeszélni a dolgokat. Ahol korábban voltam, egész héten gyűjtöttük a lecsóhoz valót (szinte mindennap kaptunk paprikát, paradicsomot), aztán hétvégén nekiállt az egész zárka. Egy csomó mindent össze kellett vágni és megsütni. Öten-hatan körülálltuk az asztalt, daraboltunk, valaki mosogatott, valaki főzött. Mindenki be volt osztva. Tényleg kurva jók az ilyenek. Ritkán jutunk finom kajához, és a sok magányosság után kell egy kis önfeledt csoportosulás, a családhoz hasonló foglalatosság” – írja a zárkában főzés pozitív hatásairól egy fogvatartott. Az idézet utal arra is, hogy a közösségbe való beágyazottság – a történetmesélésekben és tréfálkozásokban való egyenrangú részvétel – még az olyan, egyébként lealacsonyítónak tartott részfeladatok

értékét is emelheti, mint amilyen a zöldség tisztítási és -szeletelés (amelyben a szövegrész szerint öten-hatan is részt vettek – nem csak „csicskák”).

Ugelvik (2011) norvég fogvatartottak ételkészítési szokásait vizsgálva háromféle gyakorlatot különböztet meg, illetve helyez el a konformitás-autonómia/szabályszegés tengelyen. A hatalommal való szembeszégülés legenyhébb – inkább szimbolikus, mint valódi fegyelemsértést takaró – formája az intézet által adott ennivalók *átalakítása*, „feljavítása”. Ez történhet adalékanyagok hozzáadásával – például a levesek gazdagítása kolbásszal, krémsajttal, ételízesítőkkel stb. –, illetve a kapott ételek alapanyagokra bontásával, és a hozzávalók újrakombinálásával. *„Én ezeket a pörköltnek nevezett szarokat nem eszem meg – írja egy fogvatartott. – A rizst és a tészta külön veszem fel: ezeket meg lehet enni lekvárral, kakaóval, nutellával, olvasztott sajttal, kókusszal. Ha krumplit adnak, abból nudlit lehet készíteni.”* Mások a tojásleves sűrűjének kikanalizálásával szerzik be a tojásos lecsóhoz nélkülözhetetlen elemeket. Akad, aki a sertéspörköltből kikanalizott húst vágja apró darabokra, és vízbe áztatott kenyér, hagyma, fokhagyma és fűszerek hozzáadásával fasírtokat gyárt (*„a tojás hiánya miatt nem lesz megfelelő az állaga, kicsit széteshet, de az íze remek!”*). Tócsni készíthető főtt krumpliból kenyér és fokhagyma segítségével (bár a zsírban való kisütés gyakorlata miatt a fasírtéhoz hasonlóan ezt is a következő ugelviki kategóriához sorolhatjuk). Ide tartoznak a főételekből készített, különleges édességek is, pl. a rizs mákkal (*„saját fejlesztés; édességre vágytam, de egy darab csoki se volt a zárkában”*), vagy a cukros-mákos krumplis tészta (*„az általam elkészített ételeknek mind története van. Csak röhögni lehet rajta. Sokszor már az alapanyag beszerzése is kabaréba illő”*).

Annak érdekében, hogy a „bévés kaját atomjaira lehessen bontani”, az ételeket gyakran meg kell tisztítani. Az alapos mosás részben az újbóli – más típusú ételhez szükséges – felhasználhatóságot célozza, ugyanakkor szimbolikusan jelzi azt is, hogy az „ehetővé tétel” érdekében a börtönkosztnak a lehető legjobban el kell távolodnia az eredetétől. A zárkán történő ételkészítés akkor tölti be leginkább a szabadság megteremtésének funkcióját, ha az alapanyagok elveszítik a hatalomhoz fűződő kapcsolatukat. Ez történik például akkor, amikor a finomfőzeléket hosszasan mossák a csapnál, hogy aztán a zöldborsót és a sárgarépat kinyerve, tejföl, majonéz, hagyma és alma hozzáadásával elkészülhessen a franciasaláta. Hasonlóan sokáig kell tisztogatni a körömpörkölt összetevőit kocsonyakészítés,

vagy az intézet által adott halkonzerv tartalmát halászléfőzés előtt.

Ugelvik rendszerének második kategóriája a *főzés/melegítés* gyakorlatait foglalja magában. Az elítéltek tarthatnak ugyan vízmelegítőt – merülőforralót, ún. *kerálót*¹⁵ – maguknál, az ételkészítés során azonban gyakran nem rendeltetészerűen használják azt (vagyis nem csupán vizet forralnak, hanem zsírt is melegítenek vele). Amíg a Smack levesek elkészítése – illetve krémsajttal, zöldségkonzervekkel, hagymával, füstölt kolbásszal való „felturbózása minestrone levesté” – legális tevékenységnek tekinthető, addig a lecsóhoz szükséges alapanyagok megpirítása, vagy a „bévés kajából” kivett, főt csirkecombok sajttal való kisütése már ütközik a házi-renddel. Hasonlóképpen „titkos” a nem por alapú levesek – pl. babgulyás, halászlé – megfőzése is, hiszen az étel elkészítéséhez szükség van egy – a zárkának mosás/takarítás céljából kiosztott – vödörre is.

A sütemények és torták készítése többnyire megengedett: a legnépszerűbbek a kekszporból, kókuszreszelékből, kakaóból, tejből és meggybefőttből készített kókuszgolyók, illetve a keksz- és gyümölcs-torták („a kiétekzésen vásárolok egy tortalapot, főzök pudingot, aztán mehet a tetejére gyümölcs, kakaópor vagy nutella, meg tejszínhab”). Volt olyan zárka, ahol a túró-tortára csokiöntetet is varázsoltak: „Kakaóporból és cukorból készült gőzágyon – a nagy edényben víz volt, abban a keráló, a vízben meg egy kisebb csajka, ami a víztől kapta a hőt”. A sütő használatát igénylő „álpalacsinta” – igen vékony pirítósszelet palacsintaszerűen feltekerve –, illetve a „pirított kekszporral” készülő túrógombóc azonban már a következő ugelvik kategóriába sorolható desszertfajták.

A harmadik csoportot a házi készítésű vízmelegítők és melegszendvics-sütők használata, illetve a zárkán történő tűzgyújtás gyakorlata alkotják. Utóbbi Magyarországon rendkívül ritka, és – az erről szóló legendákat elemezve – úgy tűnik, inkább

az etnikaihatár-jelölésben, illetve a fejlett/városi és az elmaradott/vidéki megkülönböztetésében lehet szerepe. A történetek többsége a keleti országrészben, mélyszegénységben élő romákról szól, akik a börtönben az ágy funérlemezeiből készítettek nyársakat maguknak, aztán az ablakban, vagy a mosdókagylóban rongydarabokat és szemetet meggyújtva sütögették a „bévés szalámit”. A beszélő saját csoportjától függően vagy a romák, vagy – ha cigány az elbeszélő – az „elmaradott falusiak” vannak kipelengézve, akik sem a tűzhelyet, sem a mikrohullámmű sütőt nem ismerik.

A tűzgyújtásnál jóval elterjedtebb a korábban már említett melegszendvics-sütő használata. Az elkészítés módjáról a következőket írja egy elítél: „Elsőnek kell egy barackkonzerv (csak ez jó, mert 800 grammos, az ananász pedig kicsi, csak 600-as, és nem fér bele a szeletelt kenyér). A tetejét és a tartalmát eltávolítjuk, és levesszük a papírborítást is, nehogy meggyulladjon. Nyitóval belevágunk az aljába is, hogy később a kerálót be tudjuk dugni a dobozba. Kicsit formázni szoktuk ezután: az asztalt oldalra fordítva a lábára rá tudjuk húzni a dobozt, és egy lakattal vagy egy bottal ráért ütésekkkel 'kockásítjuk'. A téglatest forma több okból is jó: a lapossága miatt nem billeg, és a keráló is közelebb lesz a kenyérhez (előbb fog megsülni). A doboz oldalára lyukat fabrikálunk (szöggel vagy facsavarral). Ezen a lyukon keresztül tudjuk a kerálót a doboz belsejéhez rögzíteni. Erre két módszer van: egy vastagabb csavar egyszerűen odafogja a dobozt a kerálohoz, de egy drótdarab segítségével is oda köthetjük a merülőforralónkat a dobozhoz. Kész is! Egy baj van ezzel, hogy viszonylag lassan készülnek a szendvicsek, ezért az a legjobb, ha egyszerre két barackossal sütünk.”

A fogvatartottak sütés-főzési szokásait és receptjeit vizsgálva feltűnő, hogy a civil tradíciókhoz igazodás szándéka egyidejűleg mekkora teret enged az egyéni találékonyágnak és kreativitásnak. Az ételek elkészítése nem egyszerűen egy áthagyományozott, meghatározott elemekből álló, rögzített cselekvéssor megvalósítása, hanem olyan innovatív aktus, amelynek során minden egyes „zárkás kajának” önálló története, *individualitása* lesz. Sztori kerekedhet az alapanyagok beszerzéséből, a konyhaeszközök „legyártásából” – pl. a vödörkből alkotott főzőedényekből, a seprűnyélből vagy poharokból kreált „sodrófákából” stb. –, és magukból az abszurdabbnál abszurdabb ételcsodákból is. Amellett, hogy a gasztroremek többnyire egyéneket minősítenek (az ember, aki mákkal ette a zsíros kenyeret, felvágottat tett a nutellára stb.), időn-

15 Akik nem rendelkeznek engedélyezett merülőforralóval, gyakran – meglehetősen balesetveszélyes módon – „házi kerálót” gyártanak maguknak: „Kell egy vezeték, amit be lehet dugni a konnektorba. Ha nincs, a neon armatúrából lehet vételezni egy kicsit, legfeljebb nem lesz olyan világos a zárkában. Szükség van két fémdarabra – általában két pengét használnak, de sokkal nagyobb teljesítmény érhető el nagyobb fémmel. A bugylikat szokták szétszedni, és azok pengéjét kötik a drótokra. A két fém közé egy gumit, vagy más szigetelő anyagot kell tenni, hogy az áramló elektronok a vízen keresztül menjenek. Ezután csak be kell dugni, és melegíti is a vizet, de belenyúlni tilos, mert ráz.”

ként nemzeti/etnikai csoportokról is szólhatnak. Kínai elítéltekről állítják például, hogy a levest és a másodikat összeöntve fogyasztják (sőt, a magyar zárkatársak rá szoktak kérdezni arra is, hogy nem csorog-e a nyáluk az örkutyák láttán). Amikor egyes fogvatartottak hurokkal galambokat fogtak a tetőn, behúzták őket a zárkába és levest főztek belőlük, az eset szokatlansága kapcsán a nem cigány fogvatartottak a romák „tisztátalanságát” és a „dögevő múlt előnyeit” kezdték emlegetni.

A főzés gyakorlatával kapcsolatban – a korábban már említett, a rabhierarchiával, a vagyonossággal és a szakértelemmel összefüggő szerepleosztáson kívül – érdemes a *genderszemponatokra* is figyelmet fordítanunk. A kávéfőzés vagy a konyhai előkészületek tipikus *női munkákként* értékelődnek: ezeket a férfibörtönökben többnyire a transznemű elítéltek, a női börtönökben pedig a „lányos lányok” végzik. Ha a „fiús lány” segít a szendvicssütésnél, a zöldségszeletelésnél vagy a tea- és kávékészítésben, azt inkább a társa felé tett gesztusként, szívességként vagy kedvességként értékeli (nem pedig a kötelező napi rutin részeként, amelynek elmaradásáért a „lányos lány” már felelősségre vonható). Láthattuk, hogy az informális hatalmi viszonyok által erősen megosztott férfi elítélteközösségekben a kevésbé dominánsak végzik a „Hamupipőke-feladatokat” – a szaktudást igénylő szakácmunka azonban a tekintélyesebb elítéltekre hárul. Az említett jelenségek jól mutatják: annak ellenére, hogy a sütés-főzés feladata – részben a férfiséfek és sztárszakácsok ismertté válásával – mára elveszítette a kizárólagosan női tevékenységekhez sorolt, alacsonyabb státuszát, a nők továbbra is az ételek előkészítéséért felelős, leértékelt szerepkörökben maradtak (míg az elismertebb részfeladatokat a férfiak végzik).¹⁶

Az elítéltek gyakori ételfantáziái, a szinte állandó éhségérzetük – ezzel párhuzamosan pedig a civil szemmel óriásinak látott, izmos testek soványként való értékelése az önértékelés során – jelzik, hogy az étkezés a biológiai szükségletekkel való szoros kapcsolat mellett egyéb jelentésekkel és jelentőséggel is bír. A különböző bináris oppozíciók – pl. főtt/

nyers, ízletes/gusztustalan, nehéz/könnyű, cigány/magyar, férfias/nőies, bévés/zárkás stb. – által létrejött, hatalmas mátrixból az egyes fogvatartottak és fogvatartotti csoportok/szubkultúrák kiválogathatják az ízlésükhöz közel álló, és az attól eltérő ételeket, illetve ételkészítési gyakorlatokat. Ahogy az elfogyasztott táplálék hozzájárul a test felépítéséhez, úgy a választások az identitás konstrukcióját segítik elő (legyen szó nemzeti, etnikai, vallásos és nemi önazonosságról, vagy a hierarchiában elfoglalt pozíciónak megfelelő szerepről). A börtönkoszt felvétele/elutasítása, valamint az ételek átalakítása/elkészítése egyúttal a hatalomhoz való viszonyt is reprezentálják. Amikor a fogvatartott szendvicskrémet gyárt az intézeti lönchusból, lényegében egy apró lépést tesz az egyéni ízlés kiszolgálása, a self megerősítése és az otthonosság megteremtése felé – ami a mindent kontrollálni kívánó börtönrendszer felől nézve a rácsok feszegetésével, afféle „szimbolikus szökéssel”, egy talpalatnyi szabadság visszahódításával válik egyenértékűvé.

Hivatkozások

- Bahtyin, M. M. 2002 *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Barth, F. 1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* 1: 3-25.
- Bosworth, M. – Carrabine, E. 2001 Reassessing Resistance: Race, Gender and Sexuality in Prison. *Punishment & Society*, 3(4): 501-515.
- Comfort, M. L. 2002 Papa's House. The Prison as Domestic and Social Satellite. *Ethnography*, 3(4): 467-499.
- Fiáth T. 2012 Etnicitás a börtönben, megjelenés alatt.
- Holtzman, J. D. 2006 Food and Memory. *Annual Review of Anthropology*, 35: 361-378.
- Kapitány Á. – Kapitány G. 2011 A gasztronómiai érdeklődés szociokulturális okai, szemiotikai jelei. *Jel-kép*, 1: 55-82.
- Lupton, D. 1998 *Food, the Body and the Self*. London: Sage Publications.
- Mintz, S. W. – Du Bois, C. M. 2002 The Anthropology of Food and Eating. *Annual Review of Anthropology*, 31: 99-119.
- Sutton, D. E. 2001 *Remembrance of Repasts: An Anthropology of Food and Memory*. London: Berg Publishers.

16 Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2011) megjegyzi, hogy a pásztor- és halászeleket – mint pl. a gulyás vagy a halászlé – a múltban is férfiak főzték. A börtönben, mint már említettem, ezek a legnagyobb presztízzsel bíró, ünnepnapokon fogyasztott, „maszkulin” ételek, így az őket jól elkészíteni képes szakács jelentős tekintélyre és megbecsülésre tehet szert a férfiközösségben.

- Turner, V. 2002 *A rituális folyamat*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Túry F. – Pászthy B. (eds.) 2008 *Évészevarok és testképzavarok*. Budapest: Pro Die Kiadó.
- Ugelvik, T. 2011 Hidden Food: Mealtime Resistance and Identity Work in a Norwegian Prison. *Punishment & Society*, 13(1): 47-63.
- Valentine, G. – Longstaff, B. 1998 Doing Porridge: Food and Social Relations in a Male Prison. *Journal of Material Culture*, 3(2); 131-152.

Absztrakt

Fiáth Titanilla: 99 recept kerálóra – Gasztronómia a börtönben

A fogvatartottak világszerte erős ellenérzéseket táplálnak a hivatalos börtönkoszttal szemben, legyen az bármennyire gondosan összeállított, egészséges és tápláló. Mivel az ételek elkészítésének és fogyasztásának módja szorosan összefügg az etnikai és nemzeti identitással, a státushierarchiában betöltött pozícióval, a vallásossággal vagy akár a nemi önzonossággal, nem meglepő, hogy a büntetés-végrehajtási intézetekben is feltárható a táplálék és az ahhoz kapcsolódó rítusok szimbolikus jelentése. Abból, ahogy az elítéltek átalakítják a börtön által kiosztott élelmiszereket, illetve ahogy különböző illegális praktikákat (is) bevetve megpróbálják elkészíteni a számukra megfelelő ételeket a zárcákban, kirajzolódik a fogvatartotti szubkultúrák értékrendje, működése és világképe.

Abstract

Inmates have a strong aversion against the official prison food – no matter how carefully prepared, healthy and nutritious it is – all over the world. Since the preparation of food and the patterns of consumption are closely related to ethnic and national identity, to the position one can hold in the inmate community, to religiosity or to sexual identity, it is not surprising that the symbolic meaning of food and the related rituals can be explored even in correctional facilities. From the ways inmates transform the prison food and from the various – mostly illegal – practices they use to prepare the adequate food for themselves in the cells, we can draw conclusions about the inmate subcultures' value systems, functioning and worldview.